

Роман М і н я й л о (Харків)

РИБАЛЬСЬКА ЛЕКСИКА У ФОРМУВАННІ ГІДРОНІМІВ, ПРІЗВИЩ І ПРІЗВИСЬК В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

FISHING VOCABULARY IN THE FORMATION OF HYDRONYMS, SURNAME AND NICKNAMES IN UKRAINIAN LANGUAGE

This article aims to identify motivational and word-forming models of names of small rivers and lakes, surnames and nicknames which are based on “fishing” vocabulary. The methodology includes continuous sampling of onyms related to the field of fish and fishing, their word-formation analysis, linguistic observation of etymology, and interpretation in dictionaries to determine motivational models. The article is based on etymological dictionaries of Ukrainian language, Proto-Slavic dictionary of hydronyms, historical and etymological investigations, and dialect dictionaries.

The classified fishing hydronyms are formed according to the motivational model “naming a water object according to the species of the fish that predominates in it”. The motivational model of “naming a river according to the external or behavioral characteristics of fish” seems less probable, as such names may refer both to the characteristics of fish and of the stream (e.g. tiny, winding).

As for the surnames, a wider range of forming models is observed, e. g. a similarity between a specific person’s external characteristics and a fish, or between their behavioural traits. Naming motivation for “fishing” nicknames (which are actually based on the same models as surnames and very frequently serve as a link between a common noun and a proper name, in this case personal name) can be even more diverse. A great part of fishing nicknames is formed according to the motivational model “naming the person after a potential seme in the semantic structure of the word-motivator”, which often involves unexpected motivation.

Key words

fishing vocabulary; hydronym; anthroponym; motivational model; name formation

Ключові слова

рибальська лексика; гідронім; антропонім; мотиваційна модель; спосіб творення оніма

Історико-археологічні дані свідчать, що “в V тис. до н. е. напередодні появи на доісторичній арені перших індоєвропейців Європа була розділена на два різні світи – землеробський балкано-дунайського походження і світ автохтонних мисливців та рибалок Середньоевропейських низовин” (Залізник, 2016, с. 15). К. Бунятян звужує термін, говорячи вже про “світ рибалок”, що існував в епоху неоліту на території України поруч із двома провідними культурними смугами – землеробською і скотарською (Бунятян, 1999, с. 219). Правомочність цієї терміносполуки не викликає сумнівів, оскільки саме

рибальство спричинило суттєві зміни в житті неолітичної людини: активна експлуатація водних ресурсів забезпечувала осілий спосіб життя тодішньому населенню припорогової частини Наддніпрянщини (там само, с. 84). А на лінгвальному рівні чи не найвагоміше еволюцію рибальської культури лісо-степового населення України засвідчили топоніми й антропоніми. А отже, **мета статті** – виявити вплив рибальської культури й відповідно рибальської лексики на постання гідронімів, прізвищ і прізвиськ в українській мові; визначити способи творення онімів, зосередивши особливу увагу на мотиваційних моделях.

Джерельною базою дослідження слугували етимологічний словник української мови, етимологічні словники прізвищ, фрагмент реконструкції праслов'янського словника гідронімів, пам'ятки української ділової мови (насамперед матеріали Архіву Коша Нової Запорозької Січі), історико-етимологічні розвідки відомих мовознавців, діалектні словники української мови.

У застосованій в розвідці **методології** використано: *суцільне вибирання* з визначених джерел дотичних або прогнозовано дотичних до сфери рибальства онімів (для формування матеріалу дослідження); *словотвірний аналіз* (для визначення способів творення аналізованих одиниць); *лінгвістичне спостереження* за етимологією, словотвірною структурою і тлумаченням онімів у словниках (для встановлення мотиваційних моделей).

Найдавніший шар рибальської лексики, що стала основою для подальшої топонімізації, збережено в діалектах української мови. Так, за однією з версій етимологів говіркова назва риби *мень*: поліс. *м'єнь* (СПГ, 126), ндстр. *минь* (НРГ, 174), лемк. *минь (мень)* (ЛС, 196), – це праслов'янське запозичення з фінно-угорських мов (у марійській мові *теп* ‘минь’) (ЕСУМ, III, 463), за іншою – рефлекс ностратичної назви **meni* ‘риба як клас’, виникнення якої можна датувати 15–11 тис. до н. е. (Переверзев, 2013, с. 133). Досліджуючи походження назви міста *Мєна* на Чернігівщині, О. Салтан віддає перевагу мотивації гідроніма (потім топоніма) природним багатством річки – рибою, а саме прісноводними представниками родини миневих – *Lotidae*. Співзвучність назв *минь*, *мина*, *міна*, *меня*, *мена* дослідник пов'язує з промислом *миня річкового*, якого виловлювали, розводили й продавали прадавні мешканці *Мени*, тому гідронімне рослинно-зооморфне ім'я вплинуло на назву поселення майбутнього городища Чернігівського князівства (Салтан, 2015, сс. 102–104). О. Салтан доходить висновку: в етногідронімному колажі Чернігово-Сіверщини лежить розуміння юхнівцями (стародавніми балтами) річки як такої, що здавалася маленькою. “Для фінів поняття *т'єль сомъ* було двома частинами єдиного цілого. Гідронім вони ототожнювали з *річкою*, *багатою на маленьких сомів* (курсив *Р. М.*) – налимів, схожих на сомів річкових. А слов'яни пов'язували назву річки з минем (налимом), а можливо, маленьким налимом” (там само, с. 108).

Серед гідронімів Київщини О. Карпенко привертає увагу до потамоніма *Снітка* (*Снитка*), зазначаючи, що шлях до його етимологізації відкривають діалектні назви риб, семантична характеристика яких указує на розвиток рибальського промислу корюшкових: укр. діал. *снідка* ‘тюлька’ < *снитка*, біл. діал. *снитка* ‘якась риба’, дв.рус. *снѣтъ* ‘риба *Osmerus eperlanus*’ (Карпенко, 2017, сс. 155–156).

У словацько-українському мовному континуумі виокремлюються оніми *Neresnica* (річка) і *Нересніця* (село на місці злиття річок, де відбувається масовий нерест риби). За Яромиром Кршко потамонім *Neresnica* утворено з апелятива *neresnica* ‘місце, куди риба приходить на нерест’ (Krško, 2008, с. 164). Порівняймо в інших слов’янських мовах: макед. діал. *нършници* ‘місце, куди риба приходить на нерест’, серб., хорв. *mrijesnica*, (Боснія) *mri-jesnica* ‘дрібна риба’, укр. діал. *мересніця* ‘різновид дрібної риби’ (Гліаді, 2008, с. 299). За висновками етимологів українські діалектні назви голяня (*Phoxinus phoxinus* Pallas) *нересніця* і *мересніця* пов’язані з назвою трави *мѣрест*, у заростях якої нереститься риба (ЕСУМ, II, 58). Середньополіський гідронім *Нересна* й верхньодніпровський *Нересно* сягають праслов’янського архетипу **Nerstьna(ja)/*Nerstьno(je)* і в аспекті номінації близькі до російського гідроніма *Икряная* (Гліаді, 2008, с. 299). Звідси і мотиваційна модель “найменування річки як місця скупчення мальків унаслідок нересту риб”.

Відомо, що давні поселення часто отримували свої назви від назв річок. І ці однойменні гідроніми та ойконіми, справедливо наголошують історики мови, мають важливе значення як нашарування багатьох попередніх етапів історичного розвитку мови. У процесі пристосовування до нових мовних норм топоніми неодноразово змінюються фонетично і граматично, семантично зближуючись із загальними назвами. Проте навіть помилкове з точки зору етимології осмислення мовцями XIV–XV ст. топонімів як похідників від назв тварин є важливим свідченням функціонування відповідних апелятивів у мові українців (ГУМЛФ, с. 215). Так, у тексті Підкоморського декрету від 4 листопада 1598 р. про ануляцію судового дільчого спору за спадкові маєтки у зв’язку з полюбовною угодою сторін привертає увагу назва маєтку *Крошня*: “по (с)мерьти ѿ(т)ца своего Григорья Вороны маючи у себе в сховано вси права, привилѣя на добра деди(ч)ныѣ Трояно(в)ку, Мократичы, Ха(н)тулинь, Денешы и Крошню” (ККПС, 102). Щодо походження цього топоніма є кілька версій. Б. Дубман, розглядаючи можливість утворення назви населеного пункту шляхом приєднання до основи *крош-* продуктивного для цієї словотвірної моделі форманта *-ня* (оскільки одним зі стародавніх промислів українців був видобуток і крошіння каменю), відкидає її, спираючись на опис села *Крошня* в документах 1440–1498 рр. третьої книги записів “Литовської метрики”, виданої у Вільносі 1998 року. Дослідник висновує: у XV ст. серед її жителів каменярів не було, а були хлібороби, бортники,

мисливці й слуги. Проти мотиватора “крошіння каменю”, переконаний Б. Дубман, і той факт, що найголовнішу споруду – Житомирський замок – побудовано з дерева (Дубман, 2016). Назву річки, а згодом і села, могли утворити від давнього рибальського професіоналізму *крóшня* ‘рибальський сак’ (ЕСУМ, III, 106), але, як бачимо з історичних джерел, рибальство також не було основним заняттям крошнян. Більш прийнятні версії (за Б. Дубманом), в основі яких лежить демінутив як першооснова назви: а) гідронім, а від нього й топонім, могли утворити від назви дрібної річкової риби *крошиця* (*крошинця*); б) назва річки *Крошенка* постала через відносно невеликий (крошечний) її розмір, після чого цей демінутив дав назву поселенню. Але чисельність його жителів була чималою для XV ст. – двадцять сім господарств, і назва села цілком могла перетворитися на *Крошня* (Дубман, 2016).

Гадаємо, внутрішня форма потамоніма *Крошенка* подібна до назви річки на Полтавщині *В’юночка* (Стрижак, 1963, с. 17) – тобто обидві назви, що містять відповідно інтегральні семи ‘крошечна’ і ‘в’юнка’, можна співвіднести як із характеристикою річки, так і з характеристикою риби певної породи, у другому випадку – *в’юном*, *Misgurnus fossilis*.

Загалом же етимології наведених вище потамонімів (включно з можливим народоетимологічним переосмисленням) переконливо засвідчують установлену в українській мові мотиваційну модель “найменування річки за назвою виду риби, що переважає в цій річці”. Саме із цією мотиваційною моделлю та народним переосмисленням пов’язане переформатування етимологічно відмінних первинних назв, що свідчить про утвердження українського ономастичного простору, пов’язаного з рибальством. В. Лучик назву річки *Карасівка* (притоки річки Салгир, що впадає в озеро Сиваш) у сучасній її формі справедливо називає “хрестоматійним прикладом наслідку народної етимології, зумовленої слов’янизацією за допомогою *-івка* незрозумілого іншомовного утворення *Кара-су* під впливом асоціативного зв’язку з широко вживаною назвою риби *кара́сь* за надуманою мотиваційною ознакою “річка, в якій водяться карасі”. Насправді ж гідронім виник *за кольоровою ознакою річки* (курсив *Р. М.*) як композит на основі тюркського *кара́* ‘чорний’, можливо, ‘темний, джерельний’ і *су* ‘вода’” (Лучик, 2015, с. 254). Поза сумнівом освоєння тюркського потамоніма відбувалося шляхом уподібнення до питомих назв річок України, мотивованих видовими назвами риб, що переважають у цих річках, як-от на Середньому і Нижньому Подніпров’ї: *Осятровка* – “в платнѣровского козака Тимошика, жиючого над рѣчкою Осятровою, от августа мєся в невода осєноваль” (АКНЗС, IV, 227), *Осетрівка* – рукав річки Кушугум поблизу однойменного села, *Осетрівка* – інший рукав Кушугума нижче колишнього Микитиноного Рогу (за місцевими даними в річці ловили осетрів, які дійсно входили в неї з Чорного й Азовського морів), *Сомівка* – ліва притока Дніпра (Стрижак, 1967, сс. 59–60), *Карасиківка*, *Ляцівка*, *Линовиця*, *Сомо-*

виця – назви річок Полтавщини й Черкащини (Стрижак, 1963, сс. 16–17, 92). Про те, що твірною основою перелічених потамонімів могли бути давні ознакові назви, свідчать гідроніми *Осетрова* – рукав Дніпра, вище острова Рибачий в районі річки Кушугум, *Сомова* – притока Конки вище Олешок (Стрижак, 1967, сс. 59–60), а також лімнієм *Уюньне* в Підкоморській справі за декретом Люблінського трибуналу з розмежуванням між мастками Обухів Павла Монвида-Дорогостайського і Трипілля братів Дідовичів-Трипольських: “также и въ озери Ую(н)немъ рыбы и уюны ловити” (ККПС, 132).

На підставі наведених прикладів висновуємо: процес творення назв річок і озер спочатку проходив стадію аналітичного номінування на взірць *осетрова річка, уюне озеро* з подальшим утинанням іменникового складника. А вже далі від субстантивованої назви за допомогою суфіксації могли утворити нову, порівняймо: *уюне озеро* > *Уюне, осетрова річка* > *Осетрова* і *сомова річка* > *Сомова* > *Сомовиця, Сомівка*. Упадає в око й те, що в потамонімному фонді української мови переважають саме суфіксальні відсубстантиватні похідники як завершальна стадія творення назв річок, мотивованих видовими назвами риб. Отже, спостерігаємо продуктивний відсубстантивний словотвірний тип потамонімів на *-к(а)* або *-иц(я)*.

Загалом спосіб творення пов’язаних зі сферою рибальства гідронімів різноманітний. В афіксальному способі творення виділяються інші словотвірні типи з іншими суфіксами, як, наприклад, *-их(а)*: *Соміха* – лівий рукав Дніпра супроти села Фаліївка на Херсонщині (Стрижак, 1967, с. 60). Спостерігаємо й безпосередню гідронімізацію апелятивів-назв риб: *Рибець, Чехоня* (Стрижак, 1963, с. 17) < *рибець* ‘риба родини коропових, *Vimba vimba* L.’, *чехоня* ‘промислова риба родини коропових, *Pelecus cultratus* L.’.

І, як уже було зазначено вище, помітну роль у формуванні гідронімного фонду відіграє переосмислення етимологічно затемнених потамонімів внаслідок уподібнення їхньої структури до відомих назв риб. Так, за припущенням І. Муромцева назва річки *Плотва* може походити зі слов’янського дієслова *плотити* ‘пливти’, а суфікс *-в(а)* міг з’явитися за аналогією до утворень на взірць *Калитва, Голова* тощо або *під впливом відомого апелятива-назви риби* (Муромцев, 2009, сс. 252–253). В. Лучик наголошує на тому, що “всі 14 українських гідронімів з компонентом *Плотва*, а також демінутив *Плотавка* виявляють нехарактерну для іхтіоніма *плотва* територіальну обмеженість винятково басейном р. Сіверський Донець, що свідчить про діалектний (східноукраїнський) характер твірного слова” (Лучик, 2013, с. 56). Науковець припускає, що твірним словом міг бути утрачений апелятив **плотва* ‘пласкодonna западина; улоговина, балка з рівним широким дном’, утворений за допомогою *-в(а)* в релятивному значенні. Тоді апелятив можна етимологізувати в праслов’янському гнізді **ploskь/*plotskь* ‘широкий, просторий; сплющений’ (там само). У зв’язку із цим значенням згадаймо подвій-

ний етимологічний зв'язок у структурі назви риби *плотва́*, коли після встановлення зв'язку назви зі значенням 'плоский' змінилося коло позначуваних нею видів риб, а саме обмеження такими видами, що дійсно відрізнялися помітно пласкою формою тулуба (Коломиец, 1983, с. 74).

В. Лучик навіть приклад утрати східнополіським топонімом *Кóрон* < *Хоро-борь* (1153 р.), *Коронъ* (*Коробъ*) (XIV ст.) внутрішньої форми внаслідок етимологічного віддалення сучасної назви від архаїчного імені *Хороборь*, коли топонім розвинув асоціативний зв'язок спочатку з *коробом*, а потім з *коропом*. Мовознавець припускає, що в основі цих назв псл. **korpa/*korpb* 'вигин, випуклість', 'нерівна, горбиста поверхня' < іє. **(s)ker-* 'гнути, згинати; крутити, вертїти; плести' (Лучик, 2013, с. 55).

Поza вiйною рибальство було чи не основним промислом запорозьких козакiв, для яких риба стала важливим торговельним об'єктом, а отже й чинником поповнювання скарбниці. Архiв Коша Нової Запорозької Сiчi (1734–1775 рр.) мiстить чимало прикладiв антропонiмiзацiї назв риб тих порiд, що становили об'єкт рибальського промислу, пор.: Сидоръ *Рибець* (АКНЗС, V, 233) < *рибець* 'риба родини коропових; *Vimba vimba*'; Кирикъ *Карась* (129), Иванъ *Карас* (160), Грицко *Карась* (191), Марко *Карась* (220), Петро *Карась* (257) < *карась* 'невелика прiсноводна риба родини коропових мiдно-червоного або сiблястого кольору; *Carassius*'; Савка *Коронъ* (209), Панас *Коронъ* (292) < *корон* 'прiсноводна (переважно ставкова) костиста риба родини коропових, що має темно-золоту луску; *Syprinus*'; Олєѣѣй *Чабакъ* (115) < *чабак* 'лящ; *Abramis brama*' (iз крим.-тат. *çabaq* 'тс.').

У похiдних за структурою запорозьких прiзвищах, пов'язаних зi сферою рибальства, бачимо вiдмiнний спiсiб творення: а) антропонiмiзацiю зменшено-пестливої назви риби: Грицко *Коронець* (183) < *коронець* (зменшено-пестливе вiд *корон*), Матвiй *Окунець* (192) < *окунець* (зменшено-пестливе вiд *окунь*); б) суфiксацiю прiзвища батька: Остапъ *Карасенко* (206) < *Карась* (прiзвище батька) + *-енк(o)*.

Окремо видiлимо запорозьке прiзвище, утворене антропонiмiзацiєю субстантивата *неводъничий* > Гарасим *Неводъничий* (АКНЗС, II, 548), Євхимъ *Невъдъничий* (V, 129). Словом *неводъничий* називали наглядача за ловленням риби неводом, який до того ж збирав частину улову для продажу з метою поповнення скарбниці, пор.: "У козака Корєнъвского курєня Ивана Красноштана, неводничого, с товарищи тридцяты человѣки заграбленно разных пожитков цєною на тысячу на восємсотъ на девят рублевъ на тридцятъ на двѣ копєйки" (I, 381–382).

Активно розвивалася риболовецька термiнологiя в Нижньому Подунав'ї, де пiсля лiквiдацiї 1775 року Запорозької Сiчi розташувалася Сiч Задунайська. Автор iсторичних повiстей з iсторiї України А. Кащенко засвiдчив: "Пiсля Литвина на протязi кiнця року 1816 та у 1817 перебувало аж п'ять

кошових: Білюга, Гордина, Василь Смик, Олекса Рясний та Олекса Сухина” (Кащенко, 1919, с. 342). Поза сумнівом прізвище *Білюга* утворено шляхом антропонімізації говіркової назви риби *білюга* (*bilyuga* Nuso huso L.). За висновками В. Коломієць ця назва риби постала у східних говорах праслов'янської мови, коли праукраїнці, які знали білугу безпосередньо в басейнах Дніпра й Дністра, називали її власне слов'янським словом **bēluga* (< **bēlōga*) від прикметника **bělъ* ‘білий’ (Коломієць, 1983, с. 132).

І. Фаріон серед первісних етимонів-мотиваторів частини українських прізвищ Прикарпатської Львівщини також виділяє назви риб: *Карась* (*Karas*) < *карась* (УПНПЛ, 201), *Малявка* (*Malawka*) < *малявка* ‘мальок риби, різні види дрібних риб, риба гірчак’ (235), *Плотиця* (*Plotusa*) < *плотиця* ‘плітка – невелика прісноводна риба родини корошових’ (264), *Рибка* (*Rybka*) < *рыбка* (272), *Щупак* (*Szczupak*) < *щупак* ‘самець щуки’ (на Галичині щука взагалі) (318).

Окремо проаналізуємо прикарпатське прізвище *Лукас* (*Pukas*), утворене від апелятива *пукас* ‘риба *Rhodeus amarus*, гірчак’ (УПНПЛ, 269), який належить до тих найменувань, що окреслюють широкий ареал східнослов'янського складника праслов'янської лексики – від Чорного моря до Балтійського. Українська видова назва риби *пукáс* ‘гірчак *Rhodeus amarus*’ близька до балтійських назв риб різних видів: литов. *pūkys, pūkis, puokys* ‘йорж’, латис. *puika* ‘вугор’, *piuka* ‘маленька строката риба’, – які В. Шульгач відносить до балто-слов'янської паралелі, у структурі якої простежується нарощення *-kn-* індоєвропейської основи **reu-/*rou-/*rj-* ‘надуватися, пухнути’ (Шульгач, 1998, сс. 27–28). Балто-слов'янську прадавність назви дрібної риби, у якої тріскається черевце під час видавлювання нутроців, засвідчує поширеність слова на східнослов'янських теренах і в Польщі (яка має вихід до Балтійського моря): укр. *пукáс* ‘гірчак *Rhodeus sericeus*’, *пукáсик* ‘маленька рибка’, рос. *пукáс* ‘гірчак’, *пугасик* ‘тс.’, біл. *пукас*, пол. *pukas* ‘тс.’ (ЕСУМ, IV, 629). Синонімна ж назва *бобі́р* (*бубі́р*) в українських говірках означає як піскаря – *Surginus gobio*, так і йоржа – *Aserina serpna* L. (ЕСУМ, I, 217), якого неможливо сильно стиснути в руці. Тому литовське *pūkys* (*pūkis, puokys*) ‘йорж’ пов'язуємо з українським словом *пукáстий* ‘опуклий’, у розмовному стилі ‘вирячкуватий’, пор. у складі словосполучки: *пукаста камбала* (СУМ, 936). Для назви риби *бобі́р* етимологи реконструювали схожу праслов'янську основу **bab-* ‘надуватися, розбухати, бути кулястим’, пор.: серб. *bábak* ‘окунь’, хорв. *bàbura* ‘великий м'ясистий перець’ (ЕСУМ, I, 104). Усе це переконує в тому, що саме значення ‘опуклість’ – семантична основа, етимон говіркових назв риб *пукáс* і *бобі́р*. Припускаємо, що саме з ознакою *опасисте тіло* або *вирячкувати очі* (у зловленої риби родини окуневих випинаються очі від тиску газу в плавальному міхурі), пов'язане староукраїнське козацьке прізвище *Бобир*: Омелко *Бобир* (АКНЗС, V, 157), Даніло *Бобирь* (180), Петро *Бобирь* (234), Степань *Окунь* (181). На користь *опуклості* свідчить і одна з мотивацій сучасного

нижньонадніпрянського прізвиська *Бобірь*: цей чоловік завжди надутий, набундючений (ПНН, I, 65), а також переносне значення слова *бубірь* ‘незадоволена, похмура людина’ в центральнословобжанських говірках (МДСХ, I, 43).

Мотиваційні моделі, за якими утворено староукраїнські антропоніми зі сфери рибальства, звичайно ж, різномірні й заховані в глибинах минувшини. Постання одних могло відбутися внаслідок метафоризації на основі аналогії зовнішніх ознак риби певної породи й зовнішності людини, інших – через асоціативне переосмислення поведінкових рис риб різних порід. Названі мотиваційні моделі можна простежити завдяки фразеологізації (метафоричній багатослівній номінації) в українських говірках за: а) зовнішніми ознаками: цн.слоб. *горбата сула* ‘горбань’, ср.поліс. *сухий як вобла* ‘людина з нездоровою худорлявістю’; б) рисами характеру, типовою поведінкою: сх.слоб. *окунь заморожений* ‘нерухомих, неповороткий’, *слизький як налим* ‘дуже непевний, хитрий’, ср.поліс. *зла як цука*, *дурний як карась* тощо (Міняйло, 2013, с. 95).

Виявити мотиваційні моделі постання староукраїнських антропонімів рибальської сфери можна ще шляхом порівнювання їх із сучасними неофіційними локальними відповідниками, особливості творення яких знають односельці. М. Наливайко виявила в сучасних прізвиськах переселенців з Лемківщини своєрідний принцип номінації “назва людини за її захопленням чимось” на прикладі відапелятивного прізвиська *Карась* – людина, яка захоплюється риболовством (Наливайко, 2009, сс. 121–122). Цей принцип номінації продуктивний і в інших говірках української мови: нж.ндпр. *Бубірь* ‘заядлий рибалка’ (ПНН, I, 65), *Корон* ‘завзятий рибалка’ (216), *Ріба* ‘тс.’ (II, 357), *Чабак* ‘тс.’ (449) тощо.

Для встановлення якомога повнішого реєстру мотиваційних моделей в українському рибальському антропоніміконі багато важить словник прізвиськ мешканців Нижньої Надніпрянщини В. Чабаненка. Так, для прізвиська *Карась* у різних населених пунктах дослідник зафіксував такі мотивації: 1) має великі, як у *карася*, очі; 2) має великий, як у *карася*, живіт; 3) спритний; вислизне, як *карась*, із небезпечної ситуації; 4) слизький, підлабузник; 5) небалакучий; мовчить, як риба; 6) добре плаває; 7) любить купатися, довго не виходить із води; 8) любить пірнати й довго бути під водою; 9) мріяв плавати на кораблі; 10) любить смажені *карасі*; 11) завзятий рибалка; 12) дружить із дівчиною, яку дражнять *Щукою*; 13) від імені *Юрась* (*Юрій*); 14) від імені *Карп* (*Карп*) (асоціація *Карп* – *Корон* – *Карась*). Також зафіксовано 12 відпрізвищевих мотивацій: *Карась* < *Карасьов*, *Карасенко*, *Кармазь*, *Касьян*, *Корсьок*, *Красьок*, *Карпінко*, *Карпов*, *Коробов*, *Тарасов*, *Рибальченко*, *Рибчінський* (ПНН, I, 180–181).

Відпрізвищева (відіменна) номінація на основі звукоподібності прізвища (імені) й назви розповсюдженої в цій місцевості породи риби виступає в українській мові досить активно, пор.: *Анчюс* від прізвища *Чяусов* (ПНН, I, 32),

Толька – від імені *Юлька* (*Юля*); від імені *Вітолька* (*Віта*); від прізвища *Тюрін* (II, 421).

П. Чучка подав надзвичайно цінний староукраїнський антропонімний матеріал Закарпаття, у якому простежуємо мотиваційну модель “прізвище сина від андронімного найменування матері, що вказує на зв’язок родини з рибальським промыслом”: Кіндрат *Рибаччин* (1567 р.; закарп. зникле прізвище) – утворення з посесивним суфіксом *-ин* від місцевого андроніма *Рибáчка* ‘дружина рибакá’ (ПЗУ, 482), Стефан *Щучканич* (1715 р.; закарп. зникле прізвище) від андроніма *Щучáня* ‘дружина Щучки’ (640).

Серед народнопобутового антропонімікону жителів Львівщини, представленого М. Наливайко, виокремлюються й рибальські антропоніми: *Олько Рибів* – прізвисько, *Рибиха* – прізвисько заміжньої жінки за прізвищем чи прізвищем чоловіка (Наливайко, 2018, с. 168).

Отже, тяглість рибальської культури на теренах сучасної України спричинила постання гідронімів, прізвищ і прізвиस्क від назв, пов’язаних з риболовецьким промыслом. Як свідчать етимологічні дослідження, пов’язані зі сферою рибальства гідроніми утворено за мотиваційною моделлю “найменування водного об’єкта за видовою назвою риби, що переважає в ньому”. Менш вірогідною видається мотиваційна модель “найменування річки за зовнішньою або поведінковою ознакою риби”, оскільки, спираючись на розвідки етимологів, внутрішню форму таких потамонімів можна пов’язати як із характеристикою риби, так і з характеристикою самої річки (*крошечна, в’юнка* тощо). Проте народне переосмислення етимологічно затемнених потамонімів у контексті назв риб свідчить про утвердження рибальського ономастичного простору. Серед способів творення рибальських гідронімів вирізняємо: безпосередню гідронімізацію назви риби; гідронімізацію субстантивата, утвореного утинанням іменникового складника атрибутивної словосполуки; гідронімізацію-універбізацію атрибутивної словосполуки.

Ширший спектр мотиваційних моделей спостерігаємо у творенні рибальських прізвищ: за подібністю зовнішності людини до зовнішніх ознак риби певної породи; за подібністю характеру людини до поведінкових рис риби певної породи; за видовою назвою члена риболовецької бригади; від прізвища (прізвиська) батька або матері, яке вказує на зв’язок родини з рибальським промыслом. Ще більшою розмаїтістю мотивацій вирізняються рибальські прізвиська. Частину з них утворено за тими само мотиваційними моделями, що й рибальські прізвища, оскільки за своєю суттю в постанні антропоніма прізвисько нерідко стає проміжною ланкою між апелятивом і прізвищем. Для рибальських прізвиस्क-фемінитивів продуктивною є ще мотиваційна модель “найменування дружини за рибальським прізвищем чоловіка”. Іншу частину рибальських прізвиस्क утворено за мотиваційною моделлю “найменування людини за потенційною семою в семантичній структурі слова-мотиватора”,

що часто передбачає несподівану (оказіональну) мотивацію. Серед способів творення рибальських прізвищевих назв: антропонімізація видової назви риби, рідше – рибалки; суфіксація рибальського антропоніма; свідомо паронімічна атракція (гумористичне обігрування антропоніма як рибальського прізвиська).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАЗВ МОВ І ДІАЛЕКТІВ

біл. – білоруське, **дв.рус.** – давньоруське, **закарп.** – закарпатське, **крим.-тат.** – кримсько-татарське, **латис.** – латиське, **лемк.** – лемківське, **литов.** – литовське, **макед.** – македонське, **ндстр.** – наддністрянське, **нж.ндпр.** – нижньонаддніпрянське, **пол.** – польське, **поліс.** – поліське, **рос.** – російське, **серб.** – сербське, **ср.поліс.** – середньополіське, **сх.слов.** – східнословобжанське, **укр.** – українське, **хорв.** – хорватське, **цн.слов.** – центральнословобжанське

ЛІТЕРАТУРА

- БУНЯТЯН, К. П. (1999): *Давнє населення України: навч. посібник*. Київ: Либідь.
- ДУБМАН, Б. (2016): *В пошуках документів історії Крошини* (Свідectвo стoвo о публiкaцiї № 216082500583) [онлайн]. <<http://www.proza.ru/2016/08/25/583>> цит. 2020-04-19.
- ЗАЛІЗНЯК, Л. Л. (2016): Мезолітичні витоки перших індоєвропейських культур Європи за даними археології. *Археологія*, 3, с. 3–17.
- ІПАДІ, О. І. (2008): *Праслов'янська топонімія балканського ареалу* (дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук). Київ.
- КАРПЕНКО, О. (2017): З української ойконімії Київщини: етимологічні коментарі. II. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Сер. Мовознавство*, 1, с. 154–159.
- КАЩЕНКО, А. (1919): *Оповідання про славне військо Запорозьське низове*. Катеринослав: Друкарня Запорозької залізниці.
- КОЛОМИЄЦ, В. Т. (1983): *Происхождение общеславянских названий рыб*. Киев: Наук. думка.
- ЛУЧИК, В. (2013): Народна і наукова етимологія топонімів України. *Матеріум: Мовознавчі студії*, 50, с. 50–58.
- ЛУЧИК, В. (2015): Тюркізми в топонімії України: історико-етимологічний аспект. *Linguistica*, т. 55, вип. 1, с. 251–262.
- МІНЯЙЛО, Р. (2013): Мотивувальні чинники постання образних висловів сфери рибальства. *Наукові записки. Серія “Філологічні науки” (Ніжин. держ. ун-т імені Миколи Гоголя)*, 1, с. 94–98.
- МУРОМЦЕВ, І. (2009): *Вибрані праці*. Харків: Харківське історико-філологічне товариство.
- НАЛИВАЙКО, М. (2009): Сучасні прізвиська переселенців з Лемківщини. *Studia methodologica*, 27, с. 119–123.

- НАЛИВАЙКО, М. (2018): Матеріали до словника прізвиськ жителів Львівщини 2. *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: серія “Філологія”*, 2, с. 167–170.
- ПЕРЕВЕРЗЄВ, Д. І. (2013): Відображення міфологічної картини світу в українських рефlekсах ностратичних та бореальних назв тварин. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*, 22, с. 129–139.
- САЛТАН, О. М. (2015): Історичний, хронологічний та топонімічний аналіз походження міста Мени. *Сіверянський літопис*, 2, с. 91–128.
- СТРИЖАК, О. С. (1963): *Назви річок Полтавщини*. Київ: Вид-во АН УРСР.
- СТРИЖАК, О. С. (1967): *Назви річок Запоріжжя і Херсонщини (Нижньонаддніпрянське Лівобережжя)*. Київ: Наук. думка.
- ШУЛЬГАЧ, В. П. (1998): *Праслов'янський гідронімічний фонд (фрагмент реконструкції)*. Київ.
- KRŠKO, J. (2008): *Hydronymia povodia Hrona*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, Fakulta humanitných vied.

ДЖЕРЕЛА

- АКНЗС: СОХАНЬ, П. С. (гол. ред.) (1998–2008): *Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775: у 5 т. Т. 1–5*. Київ.
- ЕСУМ: МЕЛЬНИЧУК, О. С. (гол. ред.) (1982–2012): *Етимологічний словник української мови: у 7 т. Т. 1–6*. Київ: Наук. думка.
- ГУМЛФ: РУСАНІВСЬКИЙ, В. М. (відп. ред.) (1983): *Історія української мови: лексика і фразеологія*. Київ: Наук. думка.
- ККПС: НІМЧУК, В. В. (відп. ред.) (1991): *Книга Київського підкоморського суду (1584–1644)*. Київ: Наук. думка.
- ЛС: ДУДА, І. (2011): *Лемківський словник*. Тернопіль: Астон.
- МДСХ: САГАРОВСЬКИЙ, А. А. (2011–2013): *Матеріали до діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини): у 2 вип.* Харків: ХНУ.
- НРГ: ШИЛО, Г. Ф. (2008): *Наддністрянський регіональний словник*. Львів – Нью-Йорк: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Серія “Діалектологічна скриня”).
- ПЗУ: ЧУЧКА, П. (2005): *Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник*. Львів: Світ.
- ПНН: ЧАБАНЕНКО, В. (2005): *Прізвиська Нижньої Наддніпрянщини (словник): у 2 кн.* Кн. 1–2. Запоріжжя.
- СПГ: ЛИСЕНКО, П. С. (1974): *Словник поліських говорів*. Київ: Наук. думка.
- СУМ: ЖАЙВОРОНОК, В. В. (відп. ред.) (2012): *Словник української мови*. Київ: Просвіта.
- УПНПЛ: ФАРІОН, І. (2001): *Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII – початку XIX століття (з етимологічним словником)*. Львів: Літопис.

RYBÁŘSKÉ NÁZVOSLOVÍ V UTVÁŘENÍ HYDRONYM, PŘÍJMENÍ A PŘEZDÍVEK V UKRAJINŠTINĚ

Cílem této studie je identifikovat motivační a slovtvorné modely u hydronym (jména menších vodních toků a jezer) a antroponym (příjmení a přezdívky), která jsou založena na rybářském názvosloví. Do výzkumu byla zahrnuta vybraná onyma, která se vztahují k této slovní zásobě. Jména a odpovídající apelativa byla analyzována z hlediska slovtvorby a etymologie. Studie vychází z etymologických slovníků ukrajinštiny, praslovanského slovníku hydronym, různých historických a etymologických výzkumů a nářečních slovníků.

Analyzovaná hydronyma jsou tvořena podle modelu „pojmenování vodního objektu podle druhu ryby, který v něm převládá“. Tento model se zdá být pravděpodobnější než model „pojmenování vodního toku podle vnějších znaků či způsobů chování dané ryby“, protože tato pojmenování mohou odkazovat nejen k vlastnostem ryby, ale i řeky samotné (např. malinká, hbitá). U příjmení lze pozorovat více modelů, např. jméno vzniká na základě vzhledu či chování jedince, které připomíná vlastnosti ryby. V případě přezdívek modely z části vycházejí ze způsobu tvoření příjmení (přezdívká se nezídka stává mezičlánkem mezi apelvativem a příjmením). Velká část těchto přezdívek je vytvořena podle modelu „pojmenování osoby podle potenciálního sému v sémantické struktuře motivačního slova“, což často zahrnuje i motivaci „příležitostnou“ (neočekávanou).

Klíčová slova

rybářské názvosloví; hydronymum; antroponymum; motivační model; způsob tvoření vlastního jména

Roman Minyailo

orcid.org/0000-0001-9392-594X

roman298@gmail.com

*Municipal Establishment “Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy”
of the Kharkiv Regional Council*

Rustaveli alley, 7

61001 Kharkiv

UKRAINE